

Úvod

Věková struktura obyvatelstva se v každé populaci vytváří dlouhodobým vývojem porodnosti, úmrtnosti a migrace. V podmínkách České republiky se do věkové struktury obyvatelstva na začátku 21. století promítly především výkyvy porodnosti během celého předchozího století, méně ji ovlivnil vývoj úmrtnosti a působení migrace až na výjimku zůstalo okrajové. Vývoj porodnosti ve 20. století byl na území dnešní České republiky velmi nerovnoměrný, proto obdobně nepravidelná je i věková struktura žijících obyvatel. Postupně klesající úmrtnost a zvyšující se naděje dožití se ve vývoji věkové struktury rovněž významně odrazily, vlivem plynulého vývoje se však klesající úmrtnost projevovала stálým růstem podílu obyvatel vyšších věkových skupin bez dramatických zvrátů. Migrace zasáhla významným způsobem do vývoje věkové struktury jen jednou, poválečným odsunem Němců. Další migrační vlny – zejména emigrace po roce 1948 a po roce 1968 - se do věkové struktury obyvatelstva výrazněji nepromítly. Následky odsunu Němců ve věkové struktuře obyvatelstva (nikoli však v celkovém počtu obyvatel) byly v následujícím půlstoletí překonány. Po zásadních politických změnách se Česká republika v poslední dekádě 20. století stala imigrační zemí, počet přistěhovalých převládá nad počtem vystěhovalých. Vyrůstá počet cizinců žijících na našem území, jejich podíl z celkového počtu obyvatelstva - zatím přibližně 2 % - však není významný a věkovou strukturu obyvatelstva České republiky imigranti, kteří se v České republice usídlili, zatím neovlivnili.

Rozhodujícím činitelem, který zapříčinil nepravidelnosti ve věkové struktuře obyvatelstva České republiky na konci 20. století byly výkyvy porodnosti. Bylo jich několik:

⇒ prudký pokles porodnosti za první světové války. Jeho příčinou byla absence mužů v rodinách, potravinová nouze v zázemí a ovšem i nepříznivé populační klima. Vliv nízké porodnosti byl umocňován vysokou kojeneckou a dětskou úmrtností. Tím byl vytvořen mimořádně hluboký zářez do věkové struktury, jenž se bezprostředně projevuje ještě na začátku 21. století v dočasném úbytku mužů i žen nejstarší generace, tj. starších osmdesáti let.

⇒ citelnější je však sekundární a terciární vliv tohoto zářezu. Nízký počet narozených v letech 1915-1919 (minimum v roce 1919: 120,6 tisíc živě narozených) se projevil o generaci později, ve druhé polovině třicátých let úbytkem žen v neplodnějším věku, mezi 20 a 24 lety a jeho stopy byly patrné i v zeslabených dalších generacích neplodnější věkové skupiny žen v šedesátých a osmdesátých letech.

⇒ po ukončení první světové války se dostavila kompenzační natalitní vlna s vysokým počtem narozených. Absolutně nejvíce dětí v celém 20. století se narodilo v roce 1921 (257,3 tisíc), ale až do roku 1930 každoročně počet živě narozených dětí převyšoval 200 tisíc. Tím vznikla silná generace, vytvářející předpoklady k následnému růstu porodnosti po roce 1945 (kdy ženy ze silných populačních ročníků dospěly do plodného věku), sekundárně i po roce 1970 a terciárně po polovině devadesátých let.

⇒ pokles porodnosti za hospodářské a politické krize třicátých let. Od roku 1931 do roku 1937 počet narozených dětí každoročně klesal, v roce 1937 se živě narodilo jen 156 tisíc dětí, nejméně od první světové války. Vedle hospodářské krize to bylo způsobeno i vstupem slabých populačních ročníků narozených za první světové války do plodného věku. Ženy ze slabé generace třicátých let pak dospěly do plodného věku ve druhé polovině padesátých let, jejich dcery kolem roku 1980.

⇒ vzestup porodnosti za nacistické okupace. Porodnost prudce stoupla již v letech 1939 a 1940, maxima dosáhla v roce 1944 - 230,2 tisíc živě narozených. Demograficky šlo o důsledky realizace plodnosti početných populačních ročníků žen narozených v natalitní vlně po roce 1920, svůj vliv však mělo i tehdejší –paradoxně příznivé – populační klima. Na rozdíl od první světové války muži v protektorátu byli doma, těhotenství manželky nebo její časná mateřství bylo formou obrany mužů a samozřejmě žen před totálním nasazením. Projevila se i nová, později potvrzená zákonitost, že za totalitního režimu, kdy je omezen rejstřík možných aktivit mladých lidí, porodnost stoupá.

⇒ natalitní vlna po ukončení druhé světové války. Byla slabší než obdobná vlna po první světové válce, nicméně po poklesu v roce 1945 se v roce 1946 živě narodilo 210,5 tisíc dětí a v roce 1947 206,7 tisíc. Tím byla na našem území překonána hranice 200 tisíc živě narozených během kalendářního roku. Vysoká porodnost zůstala pak zachována přibližně do poloviny padesátých let. Vznikla další početná generace, jejíž plodnost vrcholila v sedmdesátých letech, jak se projevilo v další natalitní vlně. Nedostavilo se však sekundární oživení porodnosti, jež by připadlo na zlom 20. a 21. století. Mladých lidí ve věku maximální plodnosti, jak potvrdily výsledky sčítání lidu, bylo na přelomu století mimořádně mnoho, uplatňovali však jiný hodnotový systém než starší generace; časná rodičovství v něm přestalo být čelní hodnotou a počet narozených dětí – přes vysoký počet potenciálních rodičů – mimořádně klesal, a to na nejnižší úroveň, jaká kdy byla na území České republiky zaznamenána.

⇒ legalizace umělého přerušování těhotenství od roku 1958. Po přijetí zákona o umělém přerušování těhotenství, umožňujícího interrupce na žádost ženy, klesl počet živě narozených ze 155,4 tisíc v roce 1957 na 141,8 tisíc počet narozených v roce 1958 a na 129 tisíc (tj. do té doby nejméně od první světové války) v roce 1959. Umělá přerušování těhotenství se v tehdejší Československu stala a dlouho pak zůstala běžně používanou formou prevence nechtěných porodů, zatímco rozvoj moderní antikoncepce zaostal. Zákon, který masové rozšíření interrupcí umožnil, byl přitom načasován právě do doby, kdy v plodném věku byly slabé ročníky žen narozených v letech 1933 - 1938; demografické předpoklady pro pokles porodnosti se tak kumulovaly s právním "protinatalitním" opatřením.

⇒ oživení porodnosti v první polovině šedesátých let. V letech 1961 - 1964 počet narozených každoročně vzrůstá s vyvrcholením v roce 1964 na 154,2 tisíce. Do plodného věku již vstupovaly početnější ročníky žen narozených za okupace, svůj vliv měla i tehdejší ekonomická propopulační opatření.

⇒ pokles porodnosti v letech 1965 - 1968. Od roku 1965 počet narozených výrazně klesá až na minimum v roce 1968 - 137 tisíc živě narozených. Protože v této době počet žen v plodném věku již stabilně vzrůstal, zřetelně šlo o změnu populačního klimatu, zejména o odklon od rodičovství více než dvou dětí. Propopulační opatření ze začátku šedesátých let již nepůsobila, vznikající standard konzumní životní úrovně byl nedosažitelný pro početnější rodiny. Projevovalo se i zklamání z neúspěšného ekonomického vývoje společnosti.

⇒ natalitní vlna sedmdesátých let. Mírný růst počtu narozených v letech 1969 a 1970, způsobený přírůstkem počtu žen v maximálně plodném věku, se od roku 1971 do roku 1974 proměnil v mimořádně prudký růst. Ten byl důsledkem kumulativního působení existence početných ročníků žen v plodném věku (narozených kolem roku 1950) a série vládních pronatalitních opatření. Vrcholu dosáhla porodnost v letech 1974 a 1975 (194,2 a 191,8 tisíc živě narozených). Jak potvrdily pozdější výzkumy, vysoká porodnost byla způsobena i soustředěním aktivit mladých lidí do prostředí jejich rodinného života, typickým pro totalitní režimy.

⇒ zlom v letech 1979 a 1980. V létě 1979 byly na několiknásobek zvýšeny ceny dětského a kojeneckého odívání. Přesně za devět měsíců se to projevilo v náhlém úbytku narozených. Ze 172,1 tisíc v roce 1979 klesl počet narozených na 153,8 tisíc v roce 1980. Tím byl zaznamenán nejhlubší poválečný meziroční úbytek. Vedle zdražení k němu přispěl i počínající úbytek žen v plodném věku a skutečnost, že většina mladých rodin již v předchozí natalitní vlně dosáhla zamýšleného počtu dětí. Opět se potvrdilo, že pronatalitní ekonomická opatření (v té době ze začátku sedmdesátých let) po krátké době ztrácejí svůj stimulační vliv.

⇒ stálý pokles porodnosti na minimální hladinu ve druhé polovině devadesátých let. Od roku 1980 porodnost v České republice trvale klesala až do poloviny devadesátých let, od níž stagnuje na mimořádně nízké úrovni, nejnižší v historii a jedné z nejnižších na světě. Od roku 1990 se přitom pokles porodnosti urychlil. Je to způsobeno zásadní změnou životního stylu mladých lidí včetně ústupu rodičovství v jejich hodnotovém systému, ale i nepříznivou ekonomickou situací mladých rodin, především finanční náročností samostatného bydlení.

Bezprostředním důsledkem výkyvů ve vývoji porodnosti je nepravidelná věková struktura obyvatelstva České republiky. Typické pro ni je střídání negativních zářezů a pozitivních výstupků, způsobené střídáním silných a slabých populačních generací.

Negativní zářezy v současné věkové struktuře obyvatelstva České republiky jsou tvořeny slabými populačními ročníky:

1915 - 1919
1935 - 1938
1958 - 1962
1967 - 1969
1980 - 2000

Pozitivní nepravidelnosti - „výstupky“- jsou dány početnějšími ročníky:

1920 - 1923
1940 - 1944
1946 - 1951
1963 - 1964
1970 - 1979

Kresba „stromu života“ obyvatelstva České republiky, publikovaná v přílohouvé části této publikace, je proto deformovaná a nepravidelná.

Věková struktura obyvatelstva České republiky při jejím vzniku přes značnou nepravidelnost v podstatě odpovídá věkové struktuře obyvatelstva ostatních středoevropských zemí s výjimkou „věkově mladšího“ Polska. V sousedním Německu a Rakousku se v kresbě stromu života navíc drasticky projevily populační ztráty, způsobené druhou světovou válkou. V západoevropských zemích je ve věkové struktuře výrazně patrný tamní „baby-boom“ z šedesátých let a pokles porodnosti z let sedmdesátých, v České republice naopak velice početná generace narozených v sedmdesátých letech.

Informace o věkové struktuře obyvatelstva v České republice jsou v ročních intervalech aktualizovány demografickou bilancí, založené na výsledcích posledního sčítání lidu. K výsledkům sčítání za každou jednotlivou obec jsou napočítávána data o narozených dětech, dále o zemřelých osobách, přistěhovalých a vystěhovalých ve členění podle pohlaví a jednotek věku. V intervalu mezi

sčítáními bilancovaná data pro určitou neúplnost nebo chybovost vstupů (data o narozených a zemřelých jsou zpravidla úplná a přesná, zpravodajské jednotky však často neposkytují úplné informace o stěhování) poněkud zastarávají, následující sčítání lidu je proto obnovuje a stává se základem nové demografické bilance. Sčítání lidu 2001 tak poskytlo průřezový obraz věkové struktury obyvatelstva k datu sčítání, na něž bude navazovat až do příštího sčítání demografická bilance. Údaje o věkové struktuře z výsledků sčítání jsou přitom přesné a spolehlivé. Při sčítání lidu 2001 nevedlo údaj o datu svého narození, z něhož se odvozuje věk osoby, pouze 3483 sčítaných obyvatel, tj. přibližně 0,03 % obyvatelstva. Sčítání tak splnilo požadavky i z hlediska úplnosti.